

*До спеціалізованої вченої ради
Д 61.051.07 ДВНЗ «Ужгородський
національний університет»
88000, м. Ужгород, вул. Капітульна, 26*

ВІДГУК

**доктора юридичних наук, професора
Скрипнюка Олександра Васильовича
на дисертацію**

Громовчук Мирослави Володимирівни

**на тему: «Реалізація та захист соматичних прав людини у процесі
біомедичних досліджень: релігійний та правовий аспект»,
представлену на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук
зі спеціальності 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право;
(081 – Право)**

Ознайомлення з рукописом дисертації та авторефератом за темою дослідження, дозволяє висловити наступні судження і міркування щодо оцінки наукового рівня даної кваліфікаційної наукової праці на предмет її відповідності Порядку присудження наукових ступенів.

Актуальність дисертаційного дослідження. Життя не стоїть на місці – ми живемо у швидкоплинному світі, який нестримно та багатогранно змінюється. Змінюється й людина... Початок ХХІ ст. відзначився науковими досягненнями у сфері медицини, техніки, комп'ютерних технологій, в яких реалізувалися потенціал і бажання людини. Завдяки цьому розширилися можливості людини, які надають їй альтернативу у виборі поведінки. Це пов'язано із започаткуванням нового покоління людських прав, що є логічним процесом постійного розвитку суб'єктивних прав особи. Необхідність правового визнання форми вияву свободи особи є гарантією правомірності дій суб'єкта та спрацювання державного механізму в разі порушення його прав та інтересів людини.

Дисертаційна робота виконана на тему «Реалізація та захист соматичних права людини у процесі біомедичних досліджень: релігійний та правовий аспект», яка видається актуальною та важливою для сьогодення з декількох причин. По-перше, медичне дослідження за участі людини з одного боку активно стимулює прогрес у галузі біології та медицини, а з іншого – несе в собі потенційну загрозу для піддослідного. Воно супроводжується порушенням прав піддослідного на особисту недоторканість, свободу та автономію, самостійне розпорядження життям і здоров'ям, інформацію, повагу до честі й гідності. Зазначені фактори зумовлюють необхідність детального й чіткого регулювання процедури проведення біомедичних досліджень за участю людини в якості їх об'єкта.

По-друге, необхідність забезпечення ефективного захисту прав пацієнтів, які залучаються до медичних експериментів і досліджень. Основне завдання регулювання медичних експериментів на людях – спроба мінімізації ризику несприятливого впливу на організм людини факторів експерименту і забезпечення певних гарантій захисту організму людини від шкідливих наслідків.

По-третє, дослідження саме доктринальних аспектів захисту соматичних прав людини в процесі біомедичних досліджень не знаходило відтворення у вигляді комплексного дослідження. Окремі питання біомедичних досліджень нерідко стали розглядатися як складова частина медичного права – нової галузі, що поетапно формується в сучасній Україні. Проблеми комплексного правового регулювання проведення біомедичних досліджень піддавалися аналізу з боку А. Билиці, П. Вітте, Н. Кашканової, О. Кашинцевої, А. Концовенко, А. Куліша, Ю. Кундієва, С. Козодаєва, С. Пустовіт Е. Труханової та ін.

Особливої цікавості предмет дисертаційного дослідження набуває в світлі угоди про асоціацію між Україною та ЄС яка передбачає уніфікацію умов легітимізації результатів наукових досліджень у сфері біології та медицини. Положення Глави 22 «Громадське здоров'я» Розділу V Угоди про асоціацію вимагають адаптації положень національного законодавства до законодавства ЄС у сфері біомедичних досліджень. Активне входження вітчизняної науки у європейський науковий простір повинно відбуватися стрімко та на засадах європейської наукової деонтології.

По-четверте, проблема правового закріплення можливостей особи щодо реалізації її соматичних права ускладнюється і тим, що вперше за період існування людства можна констатувати фактичне заперечення ними норм релігії і моралі. Юристи, філософи, медики, богослови ведуть гучні дискусії стосовно четвертого покоління людських прав. Наука не може передбачити, як реалізація цих можливостей особи позначиться на майбутньому поколінні людей, логічно постає питання: чи не є це негласним медичним експериментом над людською істотою в межах світового процесу глобалізації? Безперечно, це неприпустимо і потребує окремого наукового дослідження у сфері права, адже ігнорування цієї проблеми може мати катастрофічні наслідки для існування людства.

Усе це дає підстави зробити висновок, що представлена робота є комплексним науковим дослідженням, яке полягає у розробці науково-обґрунтованої концепції конституційно-правових та релігійних засад реалізації та захисту соматичних прав людини в процесі проведення біомедичних досліджень. Наукова новизна дослідження обумовлена залученням новітньої правової бази й емпіричного матеріалу, а також низкою отриманих висновків, що мають важливе теоретичне і практичне значення.

На актуальність теми дисертаційного дослідження вказує також її **зв'язок з науковими програмами, планами**. Дисертація виконувалася відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затверджених постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 03.03.2016 р., а також згідно з планом науково-дослідної роботи кафедри конституційного права та порівняльного правознавства ДВНЗ «Ужгородський національний університет» на 2015–2020 рр. Тема дослідження є складовою частиною комплексної теми «Конституційне будівництво в країнах Центральної Європи у ХХ – ХХІ ст.», яка розробляється науковцями Ужгородського національного університету (номер державної реєстрації 0198U007793).

Заслуговує на схвалення й визначення М.В. Громовчук **метою** її дисертаційного дослідження «визначення конституційно-правових засад механізму реалізації та захисту соматичних прав людини у процесі біомедичних досліджень та обґрунтування впливу релігійних норм на способи і напрями розвитку законодавства в цій сфері».

Цілком виправданими у цьому контексті є **завдання**, які дисертант поставив для досягнення вказаної мети, зокрема:

- визначити методологічні аспекти дослідження соматичних прав людини у процесі біомедичних досліджень встановити специфіку його джерельної бази;

- розкрити сутність та зміст конституційних принципів прав людини, як основи правового регулювання реалізації соматичних прав під час проведення біомедичних досліджень;

- окреслити особливість сучасної доктрини конституціоналізму та її вплив на класифікацію прав і свобод людини і громадянина;

- дослідити поняття та особливість правової природи соматичних прав людини;

- встановити сучасні доктринальні підходи щодо класифікації соматичних прав людини;

- охарактеризувати стан закріплення соматичних прав в нормативно-правових актах;

- виявити специфічні риси біомедичного дослідження за участю людини, як об'єкту конституційно-правового регулювання;

- визначити механізм реалізації окремих категорій соматичних прав людини з врахуванням сучасних принципів біоетики;

- з'ясувати вплив релігії на формування правових норм в сучасній державі;

- охарактеризувати особливості впливу релігійних норм на реалізацію соматичних прав під час проведення біомедичних досліджень.

Відповідно до поставлених задач дисертаційної роботи **об'єкт та предмет** дослідження визначені правильно.

Обґрунтування наукових положень, висновків і пропозицій, що містяться в дисертації. Сформульовані в дисертації та публікаціях дисертанта (монографіях, наукових статтях, тезах наукових доповідей) наукові положення, висновки, пропозиції в цілому є обґрунтованими і переконливими. Їх теоретичний фундамент становлять наукові положення, сформульовані вченими-правниками сучасними вітчизняними та зарубіжними науковцями. Вони ґрунтуються на законодавстві України та ряду зарубіжних країн (використовується для порівняння), міжнародних документах, що гарантують захист конституційних прав особи, і визначають практику застосування правових норм під час реалізації соматичних прав людини у процесі біомедичних досліджень (матеріали судової практики, звіти суб'єктів владних повноважень, офіційні статистичні дані з досліджуваної проблематики, відкриті дані державних реєстрів).

Достовірність наукових положень, висновків, пропозицій, що виносяться на захист. Про достовірність наукових положень та висновків, що з них випливають, говорить глибока і всебічна їх аргументація даними, одержаними дисертантом з опрацювання робіт вітчизняних і зарубіжних науковців у сфері прав людини, механізму їх захисту, реалізації соматичних прав (в тому числі й під час проведення біомедичних досліджень за участю людини), тощо, а також у галузі теорії держави і права, адміністративного, інформаційного та інших галузей; положеннями міжнародних правових актів; судовою практикою, в тому числі і Європейського суду з прав людини; статистичними даними та узагальненнями соціологічних досліджень; широким комплексом загальнонаукових і спеціальних методів, що є характерними для правової науки. У комплексі ці дані забезпечують достовірність одержаних результатів: наукових положень, висновків, пропозицій, прийняття й реалізація яких може сприяти вирішенню цілої низки проблем правового, соціального, релігійного, організаційного, інституційного характеру у сфері проведення біомедичних досліджень за участю людини.

Окрему увагу слід звернути на **апробацію** результатів дисертаційного дослідження, які доповідались та обговорювались на міжнародних науково-практичних конференціях. Положення, які містяться в дисертації, повно і всебічно викладені в 33 опублікованих працях, зокрема 1 індивідуальній монографії, 2 колективних монографіях, 25 наукових статтях; 15 тезах доповідей на наукових та науково-практичних конференціях.

Публікації М.В. Громовчук за темою дисертації та **автореферат** відображають зміст основних положень дисертаційного дослідження.

Наукова новизна одержаних результатів полягає насамперед в тому, що дисертантка в цілому вирішила науково-прикладну проблему щодо визначення конституційно-правових засад механізму реалізації та захисту соматичних прав людини у процесі біомедичних досліджень та

обґрунтувала специфіку впливу релігійних норм на способи і напрями розвитку законодавства в цій сфері.

Дисертант доводить, що гуманізм як правова категорія, являє собою світогляд, що розглядає людину як вищу, самодостатню і самоусвідомлюючу цінність. Гуманізм виражає ставлення до людини принаймні з двох боків: визнає соціальну цінність людської особистості й відкидає все, що є несумісним з такою її оцінкою. Отже гуманізм є певною моральною вимогою до поведінки людей, тобто певною категорією морального усвідомлення людини найвищою соціальною цінністю в державі.

Розглядаючи реалізацію принципу гуманізму у праві на сьогоденному етапі розвитку держави, автором акцентовано увагу на категорії «трансгуманізм». При цьому, трансгуманізм, за твердженням дисертантки, по відношенню до соматичних прав людини характеризується, по-перше, переконанням в можливості творчого перетворення людського тіла та природи власними силами самих же людей, по-друге, переконанням в можливості і допустимості застосування новітніх технологій для вдосконалення людського тіла та природи, по-третє, в переконанні щодо необхідності застосування новітніх технологій з метою вирішення цілої низки проблем із здоров'ям людини.

Дисертаційне дослідження ґрунтовно доводить той факт, що соматичні права людини базуються на цілому ряді положень правового регулювання сучасних суспільних відносин: норми, що закріплюють основи конституційно-правового регулювання прав та свобод людини, а також механізм їх гарантування та захисту; норми галузі кримінального права; цивільно-правові (в т.ч. й сімейно-правові) норми, якими врегульовано особисті немайнові права. В той же час, стверджує дослідниця, в рамках новітньої правової парадигми, основа правового закріплення системи соматичних прав здійснюється в рамках медичного права, розвиток та становлення якого є однією із визначальних нових тенденцій формування вітчизняної правової системи (медичне право забезпечує можливість реалізації таких сучасних правових інститутів, пов'язаних із реалізацією системи соматичних прав, як законодавче забезпечення генної інженерії, трансплантації, репродуктивних технологій, та біоетичних засад в цілому).

Автором наводяться аргументи на користь необхідності соматичні права людини вважати особистісними (суб'єктивними) правами людини (не держави, не суспільства, не релігії), оскільки вони пов'язані з приватним, інтимним життям людини, вони мають природне походження, виникають у людини з народження і є невідчужуваними (з позиції концепції сучасної правової держави). В той же час, також вважає дисертантка, доцільно застосовувати саме термін «соматичні права», а не «особистісні», по-перше, через пояснення небезпеки можливого плюралізму в соціально-гуманітарному знанні й термінологічною схожістю визначення

«особистісні» права з «особистими» правами людини та, по-друге, через те, що обґрунтовуючи правову науковість терміну «особистісні» права, основне смислове навантаження полягає саме в слові «особистість»; це права, які мають індивідуальний, «суто особистісний характер».

Це основні, але далеко не повні наукові положення розроблених дисертантом концептуальних шляхів вдосконалення правових та організаційних умов реалізації соматичних прав людини у процесі біомедичних досліджень.

Структурно дисертаційна робота складається зі вступу, п'яти розділів, що містять одинадцять підрозділів, висновків, а також списку використаних джерел і додатків. Аналіз запропонованої дисертантом структури його дослідження (визначення й співвідношення змісту, вступу, розділів та їх підрозділів, висновків) дозволяє відмітити її внутрішню єдність та спрямованість на логічне і послідовне розкриття обраної для дослідження проблематики на теоретичному, нормативному та правозастосовному рівнях.

Перший розділ дисертації «Концептуально-правові та теоретико-методологічні засади реалізації соматичних прав людини у процесі біомедичних досліджень» складається з двох підрозділів в яких викладено методологічні аспекти дослідження та проаналізовано джерельну базу, розглянуто теоретико-правові аспекти соматичних прав людини та розуміння сучасної доктрини соматичних прав людини.

Теоретико-правові засади розвитку прав людини в умовах нової парадигми конституціоналізму

У другому розділі «Теоретико-правові засади розвитку прав людини в умовах нової парадигми конституціоналізму», що складається з двох підрозділів, досліджено поняття, ознаки та особливості конституційних принципів прав людини, як основи правового регулювання реалізації соматичних прав під час проведення біомедичних досліджень. Також розглянуто специфіку класифікації прав і свобод людини і громадянина в умовах швидкого розвитку науки та техніки.

Прогресивною є ідея дисертанта стосовно того, що беручи до уваги проведений комплексний аналіз принципу гуманізму в процесі ускладнення та розвитку суспільних відносин, в цілому та в процесі проведення біомедичних досліджень, представляється можливим сформулювати таке його визначення: гуманізм під час реалізації соматичних прав людини при проведенні біомедичних досліджень – це ставлення до людини її життя та здоров'я як найвищої соціальної, самодостатньої та самоусвідомлюючої цінності під час проведення біомедичних досліджень.

Третій розділ «Соматичні права людини серед інших прав людини» складається з трьох підрозділів та розкриває особливості правової природи соматичних прав людини, автор вивчає специфіку класифікації соматичних прав людини, а також аналізує механізм закріплення соматичних прав в

нормативно-правових актах.

М.В. Громовчук слушно зауважує, що чинниками, що виникнення та подальший розвиток нового покоління прав людини – соматичних прав – є фактом об'єктивним і невідворотним. В той же час, вчена вірно стверджує, що, власне, інститут розвитку таких прав, механізм правового регулювання закріплення та розвитку цих прав в Україні, на жаль, є проблемним. На сьогодні існує лише невелика кількість нормативно-правових актів, що безпосередньо розкривають зміст реалізації та захисту окремих соматичних прав людини (по-суті, їх одиниці). Можливими причинами цього, на погляд дисертантки, можуть бути наступні: особливість змісту та обсягу самих прав, що входять до категорії «соматичні»; на сьогоднішній день, значна кількість населення нашої країни вкрай негативно ставиться до можливості наявності такої категорії прав у людини (принаймні окремих із них); слабка нормативно-правова база регулювання соматичних прав призводить до виникнення проблем у процесі їх практичної реалізації. Скоріш за все, саме Верховна Рада України має у найкоротші терміни розпочати розробку механізму їх практичної реалізації. Отже, правильно відмічає вчена, інститут соматичних прав в Україні вимагатиме і в подальшому його ґрунтовного аналізу та вивчення, що, в кінцевому рахунку призведе до якісного покращення змісту та обсягу нормативно-правового масиву.

У четвертому розділі «Біомедичне дослідження та реалізація соматичних прав людини», що складається з двох підрозділів, визначаються поняття та особливості біомедичного дослідження за участю людини, як специфічного об'єкту конституційно-правового регулювання, а також розглянуто механізм реалізація окремих категорій соматичних прав людини в контексті сучасних засад біоетики.

Слушною представляється думка автора, що кожне біомедичне дослідження у сфері соматичних прав людини, яке проводиться із залученням як об'єкту людини, повинно базуватися на таких основоположних засадах: 1) дотримання прав і законних інтересів об'єкта дослідження; 2) суспільно-корисна мета; 3) добровільна інформована згода піддослідного на проведення експерименту; 4) наукова обґрунтованість дослідження; 5) достатність клінічної (лабораторної) бази; 6) кваліфікація лікарів-дослідників; 7) пріоритет інтересів учасника експерименту над метою роботи (мінімізація ризику); 8) висновок етичного комітету; 9) адекватна компенсація учасникам медичного експерименту; 10) збереження лікарської таємниці у всіх випадках.

Правильним видається підхід автора про те, що сучасний розвиток біотехнологій викликав ряд серйозних загроз для можливості реалізації права людини на життя. Сучасне розуміння змісту права на життя стосується цілого ряду біоетичних аспектів, пов'язаних, в першу чергу, з розвитком науково-технічного прогресу як в біології, так і в медицині. Зміст права людини на життя суттєво розширюється, що призводить до нової його

концепції, уже не лише як основоположного права людини, а й як комплексу прав, які стосуються життя людини з врахуванням засад біоетики. Отже необхідність зіставлення мети і засобів у біологічних та медичних маніпуляціях з людським життям, їх врахування етичного та морального аспекту є вкрай важливим для подальшого розвитку всього правового масиву щодо біомедицини.

Розділ п'ятий «Вплив релігії на механізм реалізації соматичних прав людини у процесі біомедичних досліджень», що складається з двох підрозділів, присвячений визначенню ступеню впливу релігії на формування сучасної концепції прав людини, а також дослідженню механізму кореляції релігійних норми та реалізації соматичних прав під час проведення біомедичних досліджень.

Автором вірно відзначено, релігія та право пов'язані між собою взаємовпливом їх елементів (релігійної ідеології і правосвідомості, релігійних (церковних) і світських судів, релігійних та правових норм); одновекторна спрямованість однорідних елементів обох систем на інші соціальні системи і суспільне життя (наприклад, релігії й права на морально-етичні уявлення), взаємне регулювання юридичними і релігійними нормами суспільних відносин; безпосередній взаємовплив неоднорідних елементів релігійної і правової систем (регулювання юридичними нормами релігійної поведінки і відносин, внутрішньо конфесійної діяльності і т. ін.), чи опосередковане (вплив релігійної ідеології на формування правових норм через правосвідомість унаслідок сприйняття правосвідомістю релігійних уявлень та ідей); взаємодія галузей права з різними сферами релігії (регулювання релігійними і правовими нормами різних сторін церковно-державних відносин, майнових та інших прав конфесійних організацій і культових служителів, узаконення культових церемоній в різних сферах державного життя - коронація, релігійна присяга при входженні на державні посади, релігійна клятва в суді тощо).

Таким чином, можна зробити висновок про те, що дисертаційне дослідження Громовчук М.В. має **теоретичне і практичне значення**. Сформульовані й викладені в роботі висновки та пропозиції є певним внеском у розвиток сучасної правової науки та можуть використовуватись у таких сферах: науково-дослідній діяльності – для подальшого опрацювання проблемних питань механізму реалізації прав людини, проведення біомедичних досліджень за участю людини та інших напрямів реалізації соматичних прав людини; правотворчості – під час вдосконалення конституційного та іншого галузевого законодавства, яке регулює порядок та способи реалізації соматичних прав під час проведення біомедичних досліджень; правозастосовній діяльності – з метою вдосконалення практики застосування конституційного та іншого галузевого законодавства України, вирішення колізій у сфері

правовідносин, які виникають під час проведення біомедичних досліджень за участю людини та навчальному процесі – під час підготовки підручників і навчальних посібників з дисциплін «Конституційне право України», «Права людини» тощо. Висновки та пропозиції дисертації також можуть бути використані для вдосконалення навчальних програм перспективного й поточного характеру, навчальних і тематичних планів з наведених дисциплін.

Водночас, деякі положення дисертації викликають заперечення або характеризуються недостатньою обґрунтованістю певних пропозицій. Тож, звернемо увагу на окремі **спірні положення**, які на наш погляд, потребують або додаткової аргументації, або спеціальних пояснень під час захисту дисертації, а саме:

1. Важливим питанням є наявність міжнародних механізмів захисту біомедичних прав людини. У рамках Конвенції 1997 р. створений специфічний механізм тлумачення її положень. Важливим положенням є ст. 29 Конвенції 1997 р., згідно з якою ЄСПЛ може робити висновки з правових питань, що пов'язані з тлумаченням її положень, які носять рекомендаційний характер. ЄСПЛ може, не посилаючись безпосередньо на якусь конкретну справу, що перебуває в судочинстві, надавати консультативні висновки з правових питань, які стосуються тлумачення Конвенції 1997 р., на прохання: уряду однієї із сторін Конвенції 1997 р., проінформувавши про це інші сторони; Керівного комітету з біоетики. Даний механізм є важливим для розвитку біомедичних прав людини й, на нашу думку, може стимулювати закріплення та імплементацію положень Конвенції 1997 р. як на міжнародному, так і на внутрішньодержавному рівнях. Однак в дисертаційному дослідженні практично відсутнім є аналіз рішень ЄСПЛ в контексті порушення соматичних прав людини під час проведення біомедичних досліджень.

2. У зв'язку з тим, що права людини є цінністю вищого порядку і від рівня їх захисту та забезпечення в конкретній державі залежить доля миру і безпеки, міжнародне співтовариство розробило певні механізми контролю за дотриманням прав людини. Ці механізми приводяться в дію міжнародними органами й організаціями.

З визнанням міжнародним співтовариством права на здоров'я як невід'ємного права людини та інституціоналізації співробітництва у сфері охорони здоров'я на універсальному рівні відбулися докорінні зміни в регулюванні міжнародно-правового співробітництва держав у сфері охорони здоров'я. Питання охорони здоров'я увійшли до компетенції значної кількості міжнародних міжурядових організацій. Процеси глобалізації зумовили зміну існуючих та створення новітніх міжнародно-правових інструментів та механізмів у сфері охорони здоров'я.

Саме тому, недоліком рецензованого дослідження, на наш погляд, є відсутність аналізу структури та правоохоронної діяльності цього

міжнародного механізму у сфері захисту біомедичних (соматичних) прав людини.

3. Автор стверджує, в результаті дослідження основоположних принципи проведення біомедичного дослідження, можна зробити узагальнення, що законодавство України в цій галузі потребує ґрунтовного реформування, метою якого є забезпечення захисту прав та охоронюваних законом інтересів об'єктів дослідження. На його погляд, реформування законодавств а в даній галузі повинно здійснюватися як шляхом внесення змін до «Основ законодавства України про охорону здоров'я», так і шляхом прийняття окремого нормативно-правового акту, який має повною мірою охопити усі аспекти процедури проведення біомедичного дослідження за участю людини. Разом з тим, пропонуючи прийняття окремого нормативно-правового акту автор зовсім не звертає увагу на його місце в ієрархії норм права, а також структуру та зміст.

4. Законодавець взяв на себе обов'язок захищати суспільні відносини та кожного окремого громадянина від суспільно-небезпечних посягань. Доказом цього тезису є положення Кримінального кодексу України, визначені в статті 1, які полягають у тому, що КК України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам. Для здійснення цього завдання КК України визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили. Саме тому, дисертація значно виграла б, якби автор дослідив питання встановлення межі між клінічним випробуванням як таким, що є суспільно-необхідним та виправданим заходом з боку медицини, та незаконним проведенням дослідів над людиною як злочином, передбаченим статтею 142 КК України.

5. Слід відзначити, що на сьогоднішній день, статистика – це барометр соціального життя країни. При цьому, правова статистика своїми показниками завжди характеризує тенденції і характер законодавчої, правоохоронної та правозастосовної діяльності державних органів. Тому вона має велике як наукове так і практичне значення при вирішенні різноманітних проблем розбудови правової держави. Статистичні дані – це джерело для оперативного керівництва відповідного органу, тому що вони дають характеристику їх діяльності. Це дає змогу керівництву відповідного органу державної влади систематично контролювати діяльність, виявляти позитивні та негативні сторони статистичної роботи та приймати відповідні рішення для її вдосконалення та покращення.

Саме тому, автору, в контексті тематики дослідження, варто було б більше спиратися на статистичні дані та відомості різного роду анкетувань та опитувань громадської та професійної думки.

Наведені вище та відзначені під час аналізу змісту дисертації положення не вичерпують всього, що може стати предметом дискусії при оцінці та захисті дисертаційного дослідження. Разом з тим для нас є доведеним фактом, що дисертаційне дослідження М.В. Громовчук заслуговує уваги представників правової науки і освіти, законодавця, практикуючих юристів.

Вищевикладене дає підстави для такого узагальненого висновку: дисертаційне дослідження **«Реалізація та захист соматичних прав людини у процесі біомедичних досліджень: релігійний та правовий аспект»** відповідає науковій спеціальності 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право, є самостійним цілісним і завершеним дослідженням, яке вирішує актуальну для правової науки проблему реформування сфери охорони прав людини. Дослідження зазначеної проблематики дало можливість одержати важливі науково-обґрунтовані результати, пов'язані з створенням концепції запровадження та використання механізму реалізації соматичних прав людини в процесі проведення біомедичних досліджень. Ці результати у своїй сукупності дають нам підставу кваліфікувати дисертаційне дослідження як вагомий внесок у розвиток вітчизняної правової науки. Воно відповідає вимогам Порядку присудження наукових ступенів, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року, а його автор – Мирослава Володимирівна Громовчук – заслуговує присудження наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право.

Офіційний опонент:

доктор юридичних наук, професор,
академік АПрНУ, заслужений юрист України,
заступник директора з наукової роботи
Інституту держави і права
ім. В.М.Корецького НАН України

Скрипнюк О.В.